

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

На правах рукопису
УДК 316.3

Юрій Борисович Савельєв

**СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР МОДЕРНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

22.00.01 – «теорія та історія соціології»
Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 2018

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант: д-р. соціол. наук, проф. **О. Д. Куценко**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасній соціологічній теорії існує розбіжність оцінок сутності суспільства модерну та процесу суспільного розвитку [Martinelli, 2005; Eisenstadt, 2010; Wagner, 2010; Fourie, 2012; Martinelli, 2015; Sztompka, 2015]. Водночас, у науковому дискурсі бракує концептуального бачення соціального включення, як властивості суспільства модерну та виміру модернізації, хоча теоретичні основи було закладено Т.Парсонсом і Дж.Александром [Parsons, 1966; Parsons, 1977; Alexander, 1980]. Важливість цього виміру зростає у сучасних гетерогенних суспільствах, в яких ключовими проблемами є боротьба за визнання, що впливає на можливості для соціальної взаємодії та спроможність груп з низьким статусом [Honneth, 2001; Fraser, 2007; Lamont, 2009], протиріччя між індивідуальними правами та свободами і правами груп [Habermas, 1998], пошук основи для солідарності та балансу між «інтеграціоністськими» та «партисипативними» відповідями викликам пізнього модерну [Benhabib, 1992; Kivisto, 2002].

Таким чином, постає питання про характер відмінностей між сучасними суспільствами і глибину цих відмінностей у вимірі соціального включення. Тому актуальним напрямом досліджень з 1990-х років по теперішній час є пошук критеріїв для порівняння різних форм модерну, результатів модернізації та оцінки рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі. Результатом такого пошуку є теоретична модель модернізації, як універсального процесу ціннісних змін [Welzel, 2003; Inglehart, 2010; Welzel, 2013; Inglehart, 2015]; підхід «збільшення спроможності» (*the Capability Approach*) [Nussbaum, 1993; Anand, 1994; Sen, 1999; Comim, 2008], в межах якого соціальне включення (участь, доступ до ресурсів, інститутів і соціальних мереж) визнається «засобом забезпечення людського розвитку» [Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011]; індекси, що використовуються для порівняльного аналізу суспільств у межах національних держав і регіонів і мають на меті подолати обмеження традиційних економічних індикаторів [Anand, 1994; Cracolici, 2010; Porter, 2015; Zhang, 2015]; модель соціальної якості, що містить компонент соціального включення (доступ до інститутів та інфраструктури) [van der Maesen, 2005; Abbott, 2012; Abbott, 2014].

Доведено, що економічне зростання зумовлюється типом і ефективністю соціальних інститутів [Acemoglu, 2005; North, 2009; Reevaluating the modernization, 2009; Acemoglu, 2012]. Разом з тим, визначено вплив соціокультурних вимірів модернізації [Huntington, 2000; Тихонова, 2008; Культурные факторы модернизации, 2011; Лапин, 2011; Головаха, 2013; Welzel, 2013; Tikhonova, 2015], зокрема, роль емансипаційних цінностей в інституціональних змінах сучасних суспільств [Inglehart, 2010; Распутывание связей, 2012; Inglehart, 2015]. О. Балакірева, В. Геєць, Є. Головаха, Е. Лібанова, В. Сіденко та інші виявили зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з соціально-економічним розвитком українського суспільства [Лібанова, 2008; Ціннісна складова, 2014; Балакірева, 2015; Некономічні пріоритети, 2015]. Було вказано на особливості ціннісних

орієнтацій населення України [Балакірева, 2002; Магун, 2007; Балакірева, 2015] та стабільність «домінантних» або «базових» цінностей [Ручка, 2011].

Проте, ці дослідження, а також новітні роботи з вивчення громадянського суспільства, політичної участі та масової протестної активності в Україні [Степаненко, 2015; Reznik, 2016], не надають цілісного уявлення про соціальне включення як вимір модернізації, не розглядають його у контексті сутності суспільства модерну та процесів соціальних змін. Формування такого уявлення є ключовим для України, як суспільства, що розвивається, і якому необхідно підвищити свою конкурентоспроможність у глобальній системі, покращити добробут та якість життя населення, сформувати інклюзивні інститути і досягти показників високоінтегрованого суспільства зі сталим та інклюзивним зростанням.

Відповідно, *наукову проблему* ми формуємо як відсутність теорії, яка могла б пояснити сучасні тенденції й конфігурації соціального включення, його зв'язок з формуванням і змінами суспільства модерну, а також з іншими соціокультурними вимірами модернізації, насамперед, змінами ціннісних орієнтацій. Розробка такої теорії і вдосконалення наявних моделей модернізації дозволяє оптимізувати концептуальні та методологічні підходи до оцінки і порівняння розвитку різних країн, зменшити розбіжності між теоріями універсальності суспільного розвитку і теоріями локальних форм модерну та вказати на можливі шляхи розв'язання протиріч сучасного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. У дисертації використовуються матеріали досліджень, що проводилися автором у рамках держбюджетних науково-дослідних тем №11БФ017-01 «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» і №16БФ017-01 «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України» факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; проекту «Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України» цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація українського суспільства та економіки в контексті викликів XXI ст.», № держреєстрації 0112U002980, НДР № П.12.12; науково-дослідної теми «Соціокультурний вимір модернізації економіки України (I етап: Актуальність соціокультурних параметрів економічної модернізації)», що проводилася відповідно до Розпорядження Президії НАН України № 142 від 05.03.2014 р.

Частина матеріалів дослідження була підготовлена автором в Європейській лабораторії порівняльних досліджень EUROLAB GESIS Інституту соціальних наук Лейбніца (ФРН) за фінансової підтримки гранту GESIS no. EI-2013-112, а також під час участі у Програмі дослідницьких стипендій Корпорації Карнегі (США).

Мета й завдання дослідження. *Метою дослідження* є розробка соціологічної концепції соціального включення як властивості суспільства модерну та виміру модернізації і оптимізація за допомогою цієї моделі методології оцінки і порівняння розвитку європейських країн.

Реалізація поставленої мети обумовлює необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

- розробити типологію вимірів суспільного розвитку, уточнити сутнісні характеристики суспільства модерну та обґрунтувати термінальний критерій процесу модернізації;
- розкрити значення соціального включення у відтворенні соціального порядку та у суспільному розвитку, виявити його зв'язок із глибинними протиріччями суспільства модерну та збільшенням спроможності людей у соціальній взаємодії;
- обґрунтувати концептуальне бачення модерного соціального включення на основі громадянської ідентичності;
- розробити методики вимірювання соціального включення через участь і готовності включення інших;
- верифікувати теоретичну модель модернізації через диференціацію компонентів змін цінностей за допомогою когортного аналізу в країнах Західної, Центральної і Східної Європи;
- виявити основні тенденції та фактори, що зумовлюють конфігурації соціального включення в Україні та інших європейських суспільствах;
- визначити місце українського суспільства за соціокультурними вимірами розвитку (насамперед, соціальним включенням і емансипаційними цінностями) в загальноєвропейському контексті та оцінити перспективи його модернізації.

Об'єктом дослідження є модернізація європейських суспільств.

Предмет дослідження – соціальне включення як вимір модернізації України у порівнянні з європейськими суспільствами середини 1990-х – кінця 2000-х рр.

Методи дослідження. Теоретичну основу дослідження складають теорії суспільства модерну (Ю.Габермас, З.Бауман, П.Бергер, Дж.Александр, П.Вагнер, Г.Терборн, А.Турен, В.Цапф), теоретична модель модернізації і ціннісних змін (Р.Інглхарт, К.Вельцель, Г.-Д.Клінгеман), підхід «збільшення спроможності» (А.Сен, М.Нусбаум), «нові інституціональні теорії» (Д.Норт, Д.Аджемоглу, Дж.Робінсон, Н.Флігстін), теоретична модель соціальної якості (В.Бек, Л.ван дер Месен, А.Уолкер, П.Еббот, К.Уоллес), теорія розвитку соціальної системи Т.Парсонса, теорії громадянських і соціальних прав, визнання і громадянської сфери (Т.Х.Маршал, Дж.Александр, В.Кімличка, Ч.Тейлор, Б.Тернер, Н.Фрейзер, А.Хоннет), теорії соціальної і політичної участі (С.Верба, Р.Далтон, С.Роккан, Г.Кітшелт, К.Ньютон).

Теоретичними методами дослідження є системний підхід, специфікація і узагальнення, ідеалізація і типологія, метод систематичного огляду, побудова концептуальних моделей і формулювання гіпотез.

Емпіричний аналіз вимірів модернізації здійснюється через систематичне порівняння українського суспільства із західноєвропейськими країнами, а також постсоціалістичними країнами Центральної та Східної Європи, в яких соціально-економічні перетворення 1990-х – 2000-х рр. кардинально змінили соціальну структуру й інститути.

Емпіричні методи дослідження включають історично-компаративний метод [Mahoney, 2004] і крос-національні порівняння [Kohn, 1987]; одновимірний і багатовимірний статистичний аналіз даних; статистичне моделювання з використанням бінарної логістичної регресії, мультиноміальної логістичної регресії, когортного аналізу [Mannheim, 1952; Ryder, 1965; Glenn, 2005] та лінійної декомпозиції тренду [Firebaugh, 1989].

Застосування методу систематичного огляду виявило обмеження та евристичний потенціал наявних соціологічних інтерпретацій модернізації і соціального включення. Комплексне використання теоретичних методів надало можливість обґрунтувати концептуальну модель соціального включення як виміру модернізації, сформулювати гіпотези і визначити шляхи їх перевірки.

Історично-компаративний метод дозволив встановити зв'язок соціального включення з розвитком суспільства модерну та його глибинними протиріччями. Багатовимірний статистичний аналіз даних і статистичне моделювання продемонстрували зв'язок соціального включення з економічним розвитком та соціокультурними вимірами модернізації в європейських країнах. Також за допомогою статистичного моделювання і крос-національних порівнянь було виявлено спільність та відмінність конфігурацій та факторів соціального включення в Україні порівняно з іншими постсоціалістичними та західноєвропейськими суспільствами. Когортний аналіз та метод лінійної декомпозиції тренду дозволили довести існування латентного зсуву від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних пост-матеріалістичних цінностей в Україні та інших постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи. Також шляхом виявлення значущої ролі контекстуальних факторів у процесі змін цінностей методом лінійної декомпозиції викрито обмеження теоретичної моделі модернізації і емпірично обґрунтовано спосіб її вдосконалення.

Емпірична база дослідження включає інтегровані дані Всесвітнього дослідження цінностей / World Values Survey (2, 3, 4 та 5-тої хвилі: WVS1989-1993, WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) і Європейського дослідження цінностей / European Values Study (2, 3 та 4-тої хвилі: EVS1989-1993, EVS1999-2001, EVS2008-2010). Дизайн дослідження крос-секційний із сімома точками вимірювання (разом 394414 респондентів). Дані по Україні охоплюють чотири точки вимірювання – 1996, 1999, 2006, 2008 рр. (разом 6513 респондентів). Вибірка репрезентативна для населення старше 18-ти років. Також до емпіричної бази увійшли Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН (1990–2014), дані Світового банку (1996–2014) і Міжнародного валютного фонду (1990–2014), Індекс конкурентоспроможності (World Economic Forum 2007–2014).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні соціологічної концепції соціального включення як виміру модернізації європейських суспільств із подальшим застосуванням цієї концепції у порівнянні розвитку українського суспільства у загальноєвропейському контексті, що надало можливість поглибити теоретичні уявлення про модернізацію і суспільний розвиток і покращити точність та повноту оцінки перспектив модернізації України. Зокрема:

уперше:

розроблено і обґрунтовано концептуальну модель, яка дозволяє пояснити зв'язок соціального включення з розвитком суспільства модерну та його глибинними протиріччями (зокрема, спроможністю акторів у здійсненні ними вибору, індивідуальними і колективними правами, типами набуття солідарності «термінальної спільності») і поєднати інституціональний аспект соціального включення з аспектом агентності (*agency*) – участю, прагненням до визнання і готовністю до включення інших;

визначено обмеження механізму соціального включення доби «пізнього модерну» через впровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії і отримання паритетного доступу до ресурсів та розроблено теоретичний і методологічний підхід до оцінки процесів соціальної інтеграції, що дозволило вирізнити архаїчні практики включення, що засновані на національно-територіальній ідентичності, і модерні практики громадянської ідентичності;

обґрунтовано концепцію соціального включення як збільшення спроможності вибору соціальних агентів через активну участь та включення інших до «термінальної спільності» і продемонстровано зв'язок соціального включення з економічним розвитком та соціокультурними вимірами модернізації, зокрема, емансипаційними цінностями, в європейських країнах у 1990-х –2000-х рр.;

доведено існування латентного зсуву від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних пост-матеріалістичних цінностей в Україні та інших постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи протягом 1990-х – 2000-х рр. і, таким чином, знайдено емпіричне підтвердження теоретичної моделі модернізації, яка може бути застосована для країн цього регіону;

виявлено роль контекстуальних факторів (ефекту історичного періоду) у процесі модернізації як в західноєвропейських суспільствах, так і для країн Центральної і Східної Європи, що дозволило викрити обмеження теоретичної моделі модернізації і запропонувати шляхи їх подолання;

визначено теоретичні і методичні засади порівняльного аналізу соціального включення через участь у житті суспільства, як соціокультурного виміру модернізації, і виявлено фактори, що зумовлюють конфігурації соціального включення в межах національних держав;

доведено, що за конфігураціями і структурою факторів соціального включення Україна поєднує риси демократичних країн членів-ЄС з властивостями

пострадянських країн і, таким чином, визначено можливості і ризики для модернізації українського суспільства та шляхи підвищення соціальної інтеграції;

виявлено тенденції розвитку України та інших постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи у контексті європейської інтеграції протягом 1990-х – 2000-х рр. та обґрунтовано умови успішної модернізації українського суспільства;

удосконалено:

теоретичні та методологічні підходи до порівняння різних форм модерну і оцінки розвитку суспільств у глобальній світовій системі, що дозволило подолати обмеження тріади «економічне зростання – добробут населення – задоволення життям» провідних міжнародних індексів для порівняльного аналізу країн і уточнити зміст процесу модернізації, який часто розглядають суто інструментально;

теоретичну модель модернізації, методологію та методи досліджень соціальних змін і продемонстровано за результатами порівняльного дослідження, що соціальне включення як збільшення спроможності вибору людини є інваріантом локальних програми модернізації, а постсоціалістичні суспільства Центральної і Східної Європи, зокрема Україна, незважаючи на інституціональні і культурні особливості, можуть слідувати тим же шляхом розвитку, що й розвинені демократичні країни Західної Європи;

наявні концептуальні та методологічні підходи до вивчення інституціональних і соціокультурних вимірів модернізації українського суспільства, що дозволяє краще оцінити перспективи і перешкоди розвитку України на шляху європейської інтеграції;

запропоновано:

оригінальні методики вимірювання соціального включення через політичну, громадянську і соціальну участь соціальних агентів, що містить когнитивно-афективну, статусну і поведінкову складові, і вимірювання модерного типу готовності включення інших на основі громадянської ідентичності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при проведенні комплексних порівнянь України з іншими державами, при конструюванні індексів для оцінки рівня розвитку та потенціалу модернізації, створенні систем показників соціальної якості і міжнародних рейтингів країн. На основі отриманих наукових результатів було запропоновано рекомендації уряду України, місцевим органам влади та національним ЗМІ щодо підтримки громадських організацій, самоуправління, вищої освіти і незалежної журналістики, цілеспрямованого формування громадянської ідентичності, емансипаційних цінностей, критичного мислення і підвищення спроможності різних соціальних груп, популяризації волонтерської діяльності і взаємодопомоги.

Розроблену концептуальну модель соціального включення можна застосовувати при оцінці ризиків неоднорідності та соціальної дезінтеграції українського суспільства, моніторингу соціальної напруженості, прикладних дослідженнях цінностей, солідарності, толерантності і соціальної ексклюзії. Висновки дисертації можуть оптимізувати розробку національної стратегії зі створення стабільної системи консолідованої демократії, посилення соціальної інтеграції і підвищення конкурентоспроможності України у сучасному глобальному світі.

Матеріал дисертації може бути також використано у викладанні та підготовці навчальних програм і підручників з історії соціології, соціології розвитку, порівняльної соціології і соціальної філософії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано автором самостійно. Публікації, що розкривають зміст дисертації і містять наукову новизну, є одноосібними. Положення, що виносяться на захист, є результатом оригінальних досліджень здобувача. Автор не має конфлікту інтересів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні результати докторської дисертації були представлені та обговорювались на міжнародних та національних наукових конференціях, семінарах та форумах в Україні, Іспанії, Литві, Південній Африці, США, Хорватії, серед яких: 74 Щорічна конференція Тихоокеанської соціологічної асоціації (Pacific Sociological Association, Пасадена, США, 2003); 63 Щорічна конференція соціологічного товариства Середнього Заходу (Midwest Sociological Society, Чикаго, США, 2003); XVI Всесвітній соціологічний конгрес Міжнародної соціологічної асоціації (Дурбан, Південна Африка, 2006); Перший Конгрес Соціологічної Асоціації України (Харків, 2009); X Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2004); Всесвітній форум з соціології Міжнародної соціологічної асоціації (Барселона, Іспанія, 2008); Міжнародна наукова конференція «Пограниччя як науковий концепт: евристичні перспективи» (Вільнюс, Литва, 2008); Міжнародний семінар Міжуніверситетського центру (Дубровнік, Хорватія, 2009); 81 Щорічна конференція Східно-американського соціологічного товариства (Філадельфія, США, 2011); Круглий стіл «Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму» (Київ, 2012); VI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної «Сучасні методи збору і аналізу даних в соціології» (Київ, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Гуманітарії в 21 столітті» (Нижній Новгород, РФ, 2013); Міжнародний науковий семінар «Піднесення нової периферії у світі» (Київ, 2013); Третя щорічна міжнародна конференція «Культурні й економічні зміни в порівняльній перспективі» (Москва, РФ, 2013); Четверта Міжнародна науково-практична соціологічна конференція «Продолжая Грушина» (Москва, РФ, 2014); IX Львівський соціологічний форум (Львів, 2015), Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 2008, 2011, 2012, 2013, 2017).

Публікації. Основні положення та результати докторської дисертації викладено у 39 наукових публікаціях, з яких: 1 – одноосібна монографія (447 с., 26

др.ар.); 21 – статті у фахових виданнях України з соціологічних наук, з них 6 у виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах; 7 – статті у закордонних наукових виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах, з них 3 у журналах, що індексуються у наукометричних базах Web of Science та Scopus; 9 – матеріали і тези наукових конференцій, з них 4 у закордонних виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах; 1 – статті в інших наукових виданнях, які додатково відображають зміст дисертації.

Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та додатків. Повний обсяг дисертації налічує 380 сторінок. Основна частина дисертації обсягом 339 сторінок (15,1 др. ар.) містить 37 рисунків. Список використаних джерел складається з 529 найменувань, з них 385 англійською мовою, і представлений на 33 сторінках. Додатки налічують 8 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** сформульовано наукову проблему, визначено мету, завдання і методи дисертаційного дослідження, викладено наукову новизну одержаних результатів і розкрито їх практичне значення, наведено інформацію про апробацію наукових результатів роботи і публікації, що розкривають зміст дисертації.

У *першому розділі* **Виміри модернізації і теоретичні засади порівняння сучасних суспільств** удосконалено наявну концептуальну модель суспільного розвитку і модернізації. Визначено виміри суспільства модерну, які утворюють цілісну систему, оскільки вони пов'язані зі складним та суперечливим процесом розширення спроможності вибору людини шляхом збільшення соціального включення.

Розглянуто суперечності теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації і соціальних змін. За допомогою методу систематичного огляду визначено, з одного боку, евристичний потенціал, з іншого – обмеження існуючих теорій суспільства модерну та модернізації. Відштовхуючись від наявного потенціалу, а також від цих суперечностей і обмежень, уточнено типологію вимірів розвитку сучасного суспільства і концептуальну модель суспільства модерну, що включає шість вимірів: 1) економічне зростання; 2) науково-технічний розвиток; 3) соціальні зміни; 4) соціальну еволюцію; 5) розвиток суспільних відносин; 6) модернізацію. Таким чином, виміри розвитку суспільства запропоновано виділяти не за сферами суспільного життя або трансформаціями різних соціальних інститутів, а за типом змін у суспільстві, які відбуваються на індивідуальному рівні (діяльність акторів, які намагаються розв'язати конфлікти, пристосовуються, продукують інновації та змінюють свій соціальний статус); на рівні колективної дії (соціальні рухи, поширення інновацій, способів і репертуарів дій); на макрорівні суспільства (структурні й інституціональні перетворення, зміни типу порядку, політичних режимів і суспільних відносин).

Кожен із таких вимірів визначає відповідну теоретичну інтерпретацію розвитку соціуму та ракурс проведення наукового аналізу. Разом вони утворюють комплекс узгоджених теоретичних інтерпретацій розвитку, що дозволяє мінімізувати наявні концептуальні суперечності. Новизна втіленого способу аналізу, основи якого було закладено Дж. Александером і В. Цапфом [Alexander, 1994; Цапф, 1998], полягає у тому, що на відміну від домінуючого соціологічного дискурсу як послідовної зміни теоретичних підходів і конкуренції дослідницьких програм [Кутуєв, 2005; Martinelli, 2015], було зроблено акцент на глибинній спільності різних теорій модерну й можливості взаємоуточнюючого застосування альтернативних пояснювальних платформ.

Застосування такого підходу дозволило ідентифікувати та співвіднести фундаментальні властивості сучасного суспільства: 1) модерну інваріантність – універсальні соціальні процеси й характеристики розвитку суспільства (диференціація, урбанізація, соціальна мобільність, тощо); 2) цивілізаційну варіативність, особливості та унікальність культурних програм; 3) суперечливість емансипаційного тренду, ціннісно-імперативний зміст, напруження й антиномічність суспільних процесів; 4) перманентність змін, оновлення, релятивність та інноваційність; 5) зростання ефективності, конкурентоспроможності, підвищення життєвих стандартів та якості життя.

Грунтуючись на уточненій моделі, що поєднує підхід «збільшення спроможності» (*the Capability Approach*) [Sen, 1999; Comim, 2008] і моделі соціальної якості [van der Maesen, 2005; Abbott, 2014], було продемонстровано, що збільшення спроможності вибору людини пов'язано з виміром розвитку суспільних відносин і є термінальним критерієм модернізації.

Таким чином, запропоновано спосіб визначення змістовних орієнтирів розвитку суспільства. Відповідно були уточнені наявні підходи компаративного аналізу й оцінки рівня розвитку різних суспільств [Anand, 1994; Cracolici, 2010; Abbott, 2012; Porter, 2015; Zhang, 2015] із врахуванням їхніх цивілізаційних характеристик, що дозволило розв'язати фундаментальну суперечність теорій суспільства модерну та модернізації, яка зумовлена невизначеністю спільного й відмінного для різних форм модерну.

На основі поєднання інституціонально-універсалістського, локально-цивілізаційного і формально-компаративного підходів систематизовано ключові аспекти порівняння різних форм модерну та рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі: стан і продуктивність економіки та матеріальна безпека, ефективність інститутів, адекватність культурних практик, ціннісні орієнтації й мотивація діяльності, людський капітал і когнітивна мобілізація, якість життя за об'єктивними та суб'єктивними критеріями, стан здоров'я і очікувана тривалість життя населення, соціальне включення, згуртованість й набуття повноважень соціальними агентами.

З метою вдосконалення інструментів адекватного порівняння суспільств з різними цивілізаційними витоками і програмами модернізації із врахуванням інваріантних структурних, інституціональних та культурних характеристик

модерну, обґрунтовано, що критерії оцінки розвитку та порівняння суспільств мають співвідноситися зі стрижневою характеристикою соціальної організації – спроможністю вибору людини, тобто мірою її свободи, що соціально зумовлена. Саме людський вибір є універсальною категорією суспільства модерну, а збільшення спроможності вибору є інваріантом будь-якої локальної (національної) програми модернізації. Розширення вибору і свобод становить сутність процесу людського розвитку [Sen, 1999]. Цей процес має емансипаційну спрямованість, що визначається інституціональними й культурними факторами [Распутывание связей, 2012]. Відповідно, усі локальні програми модернізації слід уважати не різними типами соціальної організації або альтернативними модерними [Mouzelis, 1999], а варіативними констеляціями характеристик суспільства модерну, які постійно змінюються і переформатовуються залежно від зовнішніх викликів і внутрішніх протиріч.

Оскільки збільшення спроможності вибору передбачає як активізацію соціальних агентів [Berkel, 2002; Hvinden, 2007; Holmqvist, 2009], так і контекстуальні умови й можливості для такої активізації («інклюзивні інститути» [Acemoglu, 2012], здатність створювати нові «поля» і правила [Fligstein, 2001], доступ до «інституціонального і інфраструктурного контексту» [van der Maesen, 2005]), то було зроблено висновок, що передумовою для поєднання обох складових цього процесу (активізації соціальних агентів і можливостей для їх активізації) є соціальне включення.

Таким чином, ступінь активності соціальних агентів та соціальне включення є важливим виміром для порівняння якості життя в суспільствах різного типу та з різними програмами модернізації, оскільки вказує на наявні й потенційні спроможності вибору соціальних агентів, що є інваріантом суспільного розвитку.

У другому розділі Протиріччя соціального включення у суспільстві модерну: концептуальна модель інклюзивної модернізації визначено і подолано обмеження домінуючого концептуального підходу до соціального включення як міри релятивної депривації спроможностей [Sen, 2000; Silver, 2010; Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011; Allman, 2013], що сформувався під впливом трьох ідеологічних парадигм: комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної та соціалістично-редистрибутивної. Розроблено концепцію соціального включення як соціокультурного виміру модернізації і обґрунтовано інклюзивний характер модернізації європейських суспільств.

Продемонстровано, що впровадження політики соціального включення у країнах ЄС з 1990-х років було відповіддю на зростання нерівності, тривалого безробіття й бідності, які мали сталий характер усупереч економічному зростанню та розгалуженій системі соціальних трансферів. Її метою є подолання релятивної депривації та поновлення соціальних зв'язків шляхом: 1) залучення до ринку оплачуваної якісної праці; 2) забезпечення доступу до ресурсів та послуг, отримання нової інформації й формування нових актуальних компетенцій; 3) підтримання загальноприйнятих життєвих стандартів та якості життя і подолання відносної бідності; 4) політико-правового визнання й надання громадянських

прав; 5) подолання дискримінації, усунення правових норм і практик, які перешкоджають реалізації прав громадян; 6) підвищення згуртованості громади та взаємодопомоги шляхом стимулювання відповідальності й активної громадянської позиції. Втім, наявні протиріччя цієї концепції призвели до ігнорування структурних факторів нерівності та її наслідків, а також до обмеження моніторингом стану багатовимірної бідності та тривалого безробіття [Atkinson, 2010]. Політика соціального включення не змогла запобігти появі нових форм нерівності, ексклюзії, депривації і нових депривованих груп.

Зроблено висновок, що, оскільки у наявних підходах акцент робиться на вміннях і навичках, що збільшують спроможність на ринку праці [Nicasе, 2013], залишаючи осторонь структурні та ціннісні фактори, реалізація евристичного потенціалу концепції соціального включення можлива через його розробку в контексті соціологічних теорій суспільства модерну і модернізації, активного громадянства й участі. На основі цих теорій [Parsons, 1966; Parsons, 1977; Alexander, 2006; Fraser, 2007; Lamont, 2009] із застосуванням історично-компаративного методу було виявлено зв'язок соціального включення з формуванням суспільства модерну та його глибинними протиріччями. Продемонстровано, що соціальна ексклюзія і соціальне включення є універсальними формами соціальної взаємодії та відіграють важливу роль у формуванні внутрішньогрупових і міжгрупових відносин та відтворенні соціального порядку. Специфічні сполучення цих форм зумовлюють зміни правил та умов соціальної взаємодії. Такі сполучення, що у «нових інституціональних теоріях» розуміються як «поля» [Fligstein, 2001], спрямовані на відтворення привілейованих позицій одних груп і визначення можливостей тих груп, які зацікавлені у зміні ситуації. Тому загальний баланс соціального включення-ексклюзії, у свою чергу, зумовлений місцем акторів у сукупності полів, на яких вони взаємодіють. Отже, такі взаємодії визначають спроможності соціальних агентів і відображають їхній статус. Під час взаємодій соціальні агенти можуть застосовувати активні стратегії ексклюзії та включення й боротися за свої права і поліпшення умов участі, що означатиме підвищення їхньої спроможності.

Обґрунтовано, що теоретичний конструкт «соціальне включення» указує на трансформації відносин, процес змін умов участі, статусів, інноваційну активність соціальних агентів і виникнення нових полів, правил, економічних можливостей і є важливим виміром розвитку суспільства. В суспільстві модерну емансипація ресурсів від аскриптивних статусів, зокрема етнічних і конфесіональних, набуття громадянства та поширення прав привели до зростання соціального включення. Втім, незважаючи на те, що суспільство модерну за своєю суттю є інклюзивним, в якому збільшується спроможність груп із низьким статусом, а соціальне включення є одним із вимірів успішності сучасних суспільств [Lamont, 2009], це не зменшує релятивну депривацію [Parsons, 1977].

За допомогою теоретичного аналізу та історично-компаративного методу визначено застереження механізму соціального включення доби «пізнього модерну» через упровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії, ексклюзивності статусів і соціальних інститутів

та створення умов конкуренції в межах інститутів і отримання паритетного доступу до ресурсів. Продемонстровано, що застосування принципу колективних прав є вдосконаленим, більш складним і суперечливим механізмом соціального включення порівняно з поширенням громадянських та політичних прав, що було властиве суспільству раннього модерну. Разом із тим, колективні права груп, що борються за визнання, покращують умови для їхньої повноцінної участі в житті суспільства й дозволяють більш ефективно конкурувати із представниками «термінальної спільності», суперечать вихідним принципам модерну – рівності, пріоритету індивідуальних прав та свобод [Habermas, 1998]. Отже, це протиріччя соціального включення доби пізнього модерну потребує адекватного теоретичного відображення.

Для вирішення цього завдання у другому розділі розроблено концепцію соціального включення як соціокультурного виміру модернізації на основі підходу «збільшення спроможності» [Sen, 1999] та теорії громадянської сфери [Alexander, 2006] для оцінки суспільного розвитку і перспектив модернізації, що доповнює наявні теоретичні моделі соціальної якості й модернізації. Доведено, що соціальне включення має, крім інституціонального аспекту, який визначає ресурсне забезпечення та можливості доступу до соціальних інститутів [van der Maesen, 2005; Abbott, 2012], аспект агентності, який охоплює практики активної участі в різних сферах суспільного життя й практики визнання інших. Якщо у добу раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було *здобуття прав* [Marshall, 1992], то на сучасному етапі актуалізуються *мотиви та вміння людей використовувати свої права*.

Відповідно, соціальне включення визначає спроможність бути актором. Це не просто фактична (зафіксована) належність до привілейованих груп, доступ до інститутів, ресурсів і влади, а й позиція стосовно існуючих інституціональних можливостей та обмежень, використання доступних ресурсів, залучення до зміни наявних полів і пошуку нових, а також будівництва нових інститутів. В контексті фундаментальних властивостей суспільства модерну соціальне включення є результатом участі саме активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів, які є рушієм процесу інклюзивної модернізації.

Така теоретична інтерпретація соціального включення долає його обмежене розуміння як доступу до частки ресурсів та інститутів [van der Maesen, 2005; Abbott, 2014]. Зростання соціального включення є збільшенням спроможності агентів у соціальній взаємодії, що втілюється через їхню участь у різних сферах суспільного життя, реалізацією громадянських прав та підвищенням їхніх компетенцій, тобто *соціальне включення через участь*.

Разом з тим, активна участь має доповнюватись дієвим механізмом взаємного визнання (*recognition*), який є надзвичайно важливим у сучасних гетерогенних суспільствах пізнього модерну. Теоретично обґрунтовано, що активність, участь і *боротьба соціальних агентів за визнання* є лише однією стороною діалектики емансипації у суспільстві модерну. Протилежним боком

цього діалектичного процесу є *визнання і гарантування спроможності вибору інших*.

На відміну від Дж. Александера, який обмежується у своїй теоретичній інтерпретації соціального включення лише суб'єктивним відчуттям солідарності, яке залежить від ставлення термінальної спільності [Alexander, 1980], запропоновано використати критерій громадянських зв'язків із відповідною йому «ми-ідентифікацією» для визначення типу модерного включення інших на протигагу первісному (архаїчному) або антимодерному типу. Зроблено висновок, що основою визнання і включення інших у сучасних суспільствах є громадянська ідентичність. Тому модерне включення є за своєю сутністю громадянським, тобто *збільшення спроможності соціальних агентів у соціальній взаємодії відбувається з одночасним гарантуванням спроможності вибору інших*.

Таким чином, феномен соціального включення має дві нерозривно пов'язані складові: перша – це *ресурсне забезпечення та інституціональні можливості* для активної громадянської позиції й участі, коли людям надано права (громадянські, політичні, соціальні), певний рівень автономії та можливість вибору; друга – *реальні практики* діючих осіб (агентів), засновані на їхній громадянській ідентичності, взаємній довірі й солідарності, розрахунку на власні сили, самостійності, відповідальності, компетентності, соціальних навичках і самоврядуванні.

Інституціональні можливості забезпечують реалізацію практик участі, які, у свою чергу, можуть сприяти створенню та закріпленню інституціональних можливостей. Саме гармонійне поєднання цих двох аспектів дозволить подолати «пастку спроможності», що виникає в результаті косметичних інституціональних реформ [Pritchett, 2010].

Урахування аспекту агентності в концепції соціального включення надає можливість подолати «структуралістське зміщення», яке притаманно наявним теоріям модернізації та марксистській доктрині суспільного розвитку [Kivisto, 2002]. Запропоноване концептуальне бачення модерного включення через участь на основі громадянської ідентичності також розв'язує суперечність між «інтеграціоністськими» та «партисипативними» відповідями (*integrationist and participatory responses*) викликам пізнього модерну [Benhabib, 1992]. Відповідно, воно дозволяє окреслити підґрунтя для солідарності, взаємного визнання та посилення соціальної інтеграції в сучасних гетерогенних суспільствах.

Отже, ступінь соціального включення як виміру модернізації відображає спроможність соціальних агентів у соціальній взаємодії, створенні нових полів і трансформації інститутів через активну участь на основі громадянської ідентичності та взаємного визнання. Разом з тим, модернізація супроводжується зростанням соціального включення через участь на основі громадянської ідентичності. Відповідно, теоретична модель модернізації [Welzel, 2003; Inglehart, 2010], крім трьох елементів – ресурсів, інституціональних змін і емансипаційних цінностей як мотивів діяльності, має доповнюватись виміром соціального включення, який визначає практики соціальної взаємодії та зміни інститутів.

Ресурси, емансипаційні цінності й соціальне включення забезпечують збільшення спроможності людей у здійсненні ними вибору, що є термінальним критерієм модернізації. Вдосконалена таким чином модель дозволяє поглибити розуміння процесу інклюзивної модернізації та отримати більш точну порівняльну оцінку розвитку різних суспільств. Активність і відповідальність соціальних агентів, ефективність їхнього включення до соціальних процесів та інститутів у поєднанні з поширенням громадянської ідентичності є передумовою успішності модернізації в Україні.

У *третьому розділі* **Модернізація українського суспільства в загальноєвропейському контексті у другій половині 1990 – 2000 роках** на основі розробленої концептуальної моделі здійснено порівняльний аналіз соціокультурних вимірів модернізації, передусім, соціального включення та емансипаційних цінностей, який доповнює існуючі дослідження інституціональних та економічних процесів [Acemoglu, 2012; Reevaluating the modernization, 2009; Движущие силы, 2010], а також взаємовідносин соціокультурних аспектів модернізації із соціально-економічним розвитком українського суспільства [Ціннісна складова, 2014; Балакірева, 2015; Некономічні пріоритети, 2015]. Результати аналізу дозволяють краще оцінити перспективи й перешкоди розвитку України на шляху модернізації в загальноєвропейському контексті.

Виявлено тенденції формування емансипаційних цінностей у постсоціалістичних суспільствах 1990 – 2000-х рр. і за допомогою когортного аналізу й методу лінійної декомпозиції тренду підтверджено існуючу модель модернізації [Welzel, 2003; Inglehart, 2010] для країн Центральної та Східної Європи.

Аналіз дозволив отримати відповідь на питання, чи існує ціннісне підґрунтя для модернізації українського суспільства. На основі статистичної оцінки інтракогортних та інтеркогортних змін у загальному тренді при контролі рівня освіти було доведено, що, незважаючи на те, що постсоціалістичні суспільства значно поступаються західноєвропейським за кількістю людей, які поділяють емансипаційні цінності (6 % у Білорусі, 1 % – у РФ, 2 % – в Україні порівняно із 19 % у Німеччині та 21 % у Швеції), у них також відбувається фундаментальний зсув від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей.

Уперше емпірично доведено, що соціалізація є ключовим механізмом модернізації постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи (коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів є значущим для Білорусі 0,02 ($p < 0,001$), Росії 0,02 ($p < 0,001$) та України 0,01 ($p < 0,05$) і в інших постсоціалістичних суспільствах, крім Латвії), оскільки представники молодших когорт у цих країнах більшою мірою поділяють емансипаційні постматеріалістичні цінності порівняно зі старшими когортами населення (див. табл. 1).

Перевірка моделі модернізації методом лінійної декомпозиції

Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти з контролем рівня освіти

Країна	Вплив заміщення когорт на групу постматеріалістів	Вплив заміщення когорт на групу матеріалістів	Гіпотеза соціалізації (без врахування ефекту історичного періоду)
Білорусь	0.023 ***	-0.019 ***	підтверджено
Болгарія	0.018 **	-0.009 ***	підтверджено
Чеська Республіка	0.014 ***	-0.015 ***	підтверджено
Естонія	0.021 ***	-0.012 ***	підтверджено
Німеччина	0.020 ***	-0.022 ***	підтверджено
Латвія	0.006	-0.011 ***	підтверджено частково
Литва	0.018 **	-0.008 **	підтверджено
Молдова	0.012 *	-0.011 ***	підтверджено
Польща	0.017 ***	-0.012 ***	підтверджено
Румунія	0.018 ***	-0.004 *	підтверджено
Російська Федерація	0.024 ***	-0.017 ***	підтверджено
Словаччина	0.019 ***	-0.017 ***	підтверджено
Словенія	0.013 ***	-0.014 ***	підтверджено
Іспанія	0.019 ***	-0.018 ***	підтверджено
Швеція	0.004	-0.004	відхилено
Україна	0.013 *	-0.009 ***	підтверджено

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File*; WVS (2009). *World Value Survey 1981–2008 official aggregate*.

Разом із тим, на основі проведеного аналізу, було також вдосконалено наявну модель модернізації шляхом виокремлення впливу контекстуальних факторів (ефекту історичного періоду) на формування емансипаційних цінностей як у частини постсоціалістичних суспільств (коефіцієнт бінарної логістичної регресії при контролі рівня освіти респондентів для Білорусі -0,03, $p < 0,05$, Болгарії -0,08, $p < 0,001$, Росії -0,04, $p < 0,05$, Румунії -0,05, $p < 0,01$, України -0,03, $p < 0,05$), так й в деяких розвинених західноєвропейських країнах (для Німеччини -0,06, $p < 0,001$, Іспанії -0,07, $p < 0,001$). Також встановлено, що ефект історичного періоду може суперечити механізму соціалізації, якщо окремі компоненти соціальних змін є різноспрямованими. Вдосконалена модель дозволяє пояснити нелінійний характер процесу модернізації, зокрема, в Україні.

Одним з таких контекстуальних факторів є включення соціальних агентів через участь у житті суспільства. За допомогою оригінальної методики виявлено існуючу асиметричність конфігурації соціального включення через участь в Україні. Така асиметричність пояснює особливості та проблеми соціального включення в українському суспільстві. Зокрема, продемонстровано, що зростання інтересу до політики в Україні не було пов'язане із формуванням альтернативних форм громадянської і неконвенціональних політичної участі, які містять потенціал «виклику елітам» та відображають фундаментальні ціннісні зміни в суспільстві.

Виявлені тенденції й конфігурації типів участі соціальних агентів у суспільному житті вказали на недостатній рівень солідарності, взаємодопомоги, довіри і самоврядування в Україні, без підвищення якого неможлива розбудова

конкурентоспроможної економіки та прискорення економічного зростання. На підставі цього було надано рекомендації уряду України, місцевим органам влади та ЗМІ щодо сприяння розвитку громадських організацій, самоуправління, формування громадянської ідентичності, популяризації волонтерської діяльності та взаємодопомоги. Проте зміна ставлення й підвищення активності населення неможливі без формування відповідних ціннісних орієнтацій. У цьому полягає суперечливість тенденцій політичної, громадянської та соціальної участі в Україні з кінця 1990-х – протягом 2000-х рр. Тому можна дійти висновку, що зростання інтересу до політики і підвищення політичної активності населення без відповідних зрушень у сфері громадянської та соціальної участі, які гармонізують процеси соціального включення, не приведе до посилення демократичних інститутів і створення стабільної системи консолідованої демократії у країні.

Було визначено структуру факторів соціального включення через участь, що охоплює культурно-когнітивний компонент (ціннісні орієнтації і когнітивну мобілізацію); ресурсний компонент (матеріальний стан і рівень освіти) та інституціональні умови (структуру політичних можливостей), в Україні порівняно з іншими постсоціалістичними та західноєвропейськими суспільствами. Уперше було емпірично перевірено ресурсну і культурно-ціннісну теоретичні моделі [Dalton, 2010; Welzel, Deutsch, 2012] для України та країн Східної Європи у порівнянні із західноєвропейськими суспільствами. Зроблено висновок, що у компонентах доходу і вільного часу ресурсна модель не є адекватною для прогнозування громадянської, соціальної та неконвенціональної політичної участі в Україні. Водночас, люди з більш високим рівнем освіти є більш схильними для надання добровільної допомоги громадським організаціям – в Україні, Німеччині, Франції, Росії й Білорусі, тобто як у західноєвропейських, так і в пострадянських суспільствах.

Разом з тим, емансипаційні пост-матеріалістичні ціннісні орієнтації були чинником участі в політичній сфері в Україні, хоча вони не мали суттєвого впливу на громадянську і соціальну участь на момент проведення дослідження. Присутність фактора емансипаційних цінностей наближує Україну як до західноєвропейських країн (Німеччина і Франція), так і до східноєвропейського суспільства, що є членом ЄС (Польща), проте істотно відрізняє її від Росії. Оскільки ціннісні зміни, згідно з наявною моделлю [Welzel, 2003; Inglehart, 2010; Inglehart, 2015], є ключовим елементом процесу модернізації, це дозволяє оцінити з помірним оптимізмом перспективи розвитку українського суспільства, незважаючи на дуже малу кількість осіб, що поділяють емансипаційні орієнтації.

Також для України було підтверджено вагому роль когнітивної мобілізації в підвищенні політичної активності населення. Тому можна зробити висновок про необхідність підтримки незалежних ЗМІ, які здатні кинути «виклик елітам». Позитивною характеристикою соціального включення є те, що на протигагу пострадянським Росії та Білорусі з авторитарними політичними режимами, в Україні задоволеність життям соціальними агентами визначає рівень участі у громадянській сфері (для України логарифм співвідношення шансів громадянської участі дорівнює 0,115, z -статистика = 2,03, $p < 0,05$). Водночас, в пострадянських

країнах, у тому числі, в Україні, існують проблеми із трансляцією суб'єктивної незадоволеності громадян у площину конструктивної політичної дії. Про це свідчить відсутність зв'язку між рівнем задоволеності життям і політичною участю в Україні, який простежується у більш розвинених суспільствах.

Перевірка гіпотези взаємозв'язку політичної, громадянської та соціальної участі показала, що, на відміну від західноєвропейських країн і Польщі, в Україні, подібно до інших пострадянських суспільств, добровільна волонтерська допомога не обумовлюється залученням до конвенціональної та неконвенціональної політичної участі на індивідуальному рівні. Це означає, що у пострадянських країнах незалежно від того, наскільки людина є включеною до політичної сфери суспільства, міра її включення в громадянській і соціальній сфері не збільшується. Таким чином, політична активність людини не впливає на шанси того, чи надає вона надає допомогу іншим, і тому у цих суспільствах соціальне включення не є гармонійним і повноцінним.

Також було знайдено докази того, що неможна пояснити низькій рівень участі в деяких пострадянських країнах бідністю значної частини населення – адже зростання доходу не означає підвищення активності в громадянській і соціальній сфері. Це кардинально відрізняє таку активність в Україні від політичної участі. Якщо заможніші українці мають більше шансів взяти участь у санкціонованих демонстраціях, то зростання рівня доходу не приводить до реального надання допомоги поза межами родини.

Таким чином, зростання доходів в Україні не супроводжується формуванням відповідних орієнтацій, які мотивують до волонтерської діяльності та взаємодопомоги. В Україні фактично відбувалось зменшення кількості тих, хто залучений до волонтерської діяльності – із 10,4 % у 1999 р. до 6,3 % – у 2008 р., хоча за цей період кількість людей із високими доходами збільшилась у понад 12 %.

В загальноєвропейському контексті виявлено зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства і уперше визначено особливості сполучення емансипаційних цінностей і соціального включення в Україні та інших європейських суспільствах.

Спираючись на існуючу диференціацію громадянського (*civil*) та первісного (*primordial*) типів соціального зв'язку, які зумовлюють характер солідарності та взаємовизнання в суспільстві [Shils, 1957; Geertz, 1973; Alexander, 1980], обґрунтовано спосіб вимірювання модерного соціального включення на основі громадянської ідентичності. Громадянська ідентичність і пов'язане з нею включення інших – це характеристики пізнього модерну, які, на відміну від ірраціональних архаїчних практик включення, є вільними від ставлення до особистісних приватних (походження, конфесійної належності, культурних традицій, цінностей, уподобань, тощо) ознак людини.

Відповідно до наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей (EVS), запропоновано вимірювання практики модерного включення інших через

ставлення респондентів до важливості поваги до політичних інститутів і законів країни для у сполученні з вимогою мати предків (вести свій родовід) у країні, щоб бути її справжнім громадянином. Тобто для модерного ставлення є неприйнятним порушення законів і неповага до існуючих інститутів, проте національне й територіальне походження людини не має жодного значення.

Принцип модерної громадянської ідентичності вичерпно розв'язує питання про межі толерантного ставлення у сучасному суспільстві, оскільки основним критерієм включення / толерування інших є дотримання ними чинних у цьому суспільстві норм і законів. На противагу цьому принципу культурно-центричні й етно-центричні практики включення інших є на сьогодні архаїчними і, передусім, акцентовані на такому різновиді групової ідентичності, як етнічне (територіальне) походження.

Продемонстровано, що в сучасному українському суспільстві за соціокультурними вимірами ціннісних орієнтацій, модерного включення інших і ставлення до індивідуальної відповідальності, які є вкрай важливими для успішного розвитку, архаїчні елементи переважають над модерними, що створює ризики для процесу модернізації в цілому. В загальноєвропейському контексті Україна за соціокультурними вимірами модернізації належить до групи суспільств, що тяжіють до архаїчно-традиційних орієнтацій населення (див. рис. 1).

Більшість постсоціалістичних суспільств утворюють кластер, який вирізняється невисоким рівнем модерного включення і помірним поширенням емансипаційних цінностей. Найбільш архаїчна ідентичність і практики включення притаманні деяким країнам півдня Європи (крім Італії та Іспанії), зокрема балканським, а також Польщі, Росії й Угорщині. Україна має значення 3.1 (за 12-бальною шкалою, де 0 є мінімальним значенням модерного включення інших (архаїчна ідентичність), а 12 – це максимальне значення модерного включення інших на основі громадянської ідентичності), що нижче за середньоєвропейське значення, яке становить 3.7 зі стандартним відхиленням 1.7.

Словенія і Словаччина є ближчими до західноєвропейських країн. Найбільш гармонійно емансипаційні цінності поєднані із модерним включенням у Нідерландах і скандинавських країнах. Німеччина та Велика Британія, незважаючи на велике поширення емансипаційних цінностей, мають значно нижчий, ніж в інших західноєвропейських країнах, рівень модерного включення на основі громадянської ідентичності (див. рис. 1).

Аналіз даних Європейського дослідження цінностей (EVS 2008-2010) продемонстрував, що емансипаційні цінності в Україні, на відміну від розвинених країн, не пов'язані із модерною готовністю до включення інших. Утім, рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення і вищим, ніж у більшості країн Східної та Південної Європи (див. рис. 1), що є позитивним фактором для модернізації.

Таким чином, застосування розробленої концепції соціального включення дозволило виявити, на відміну від наявних підходів, те, наскільки населення

України поділяє установки саме модерної – на протипагу архаїчної – готовності до включення інших порівняно з рештою європейських країн.

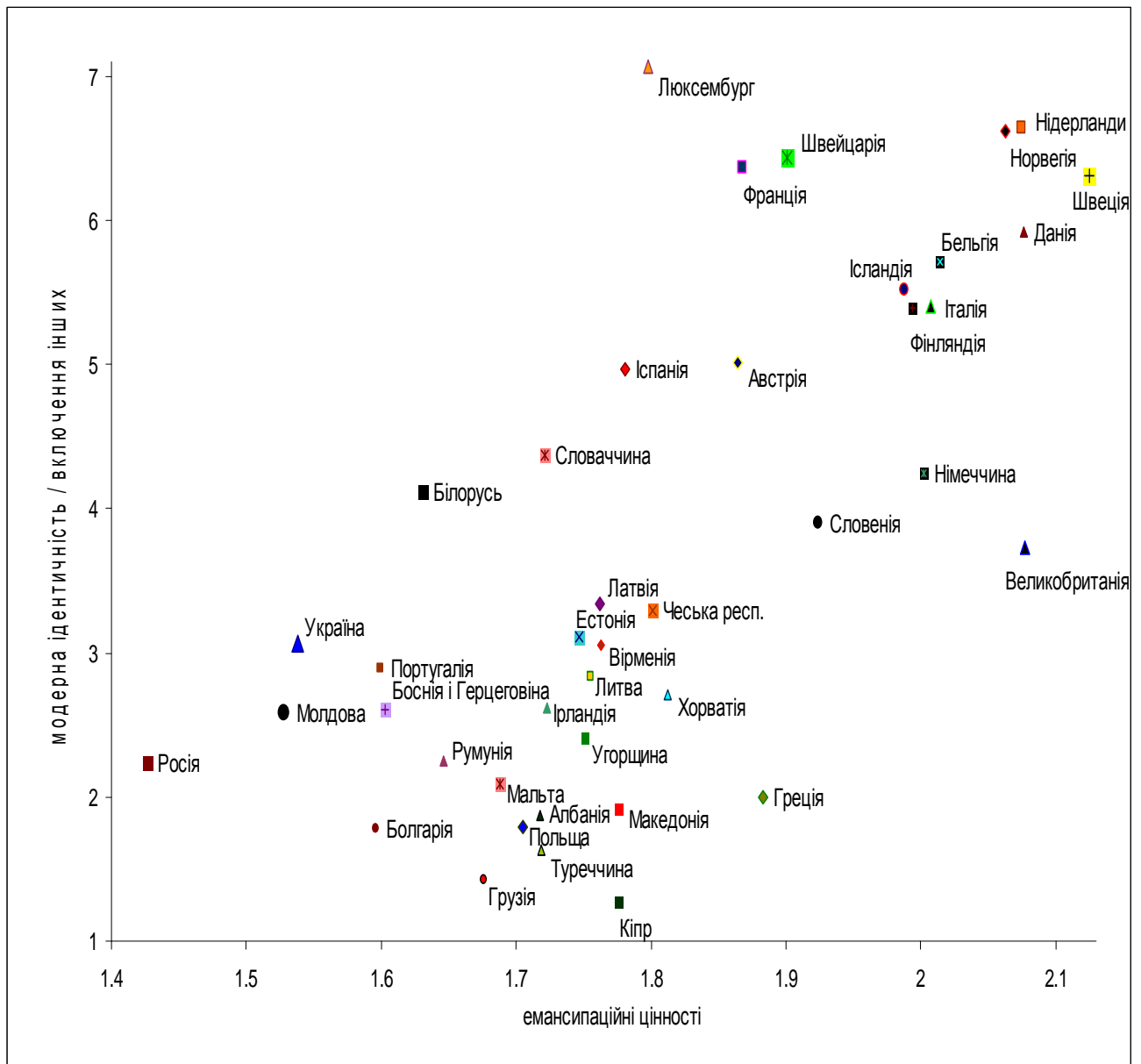

Рис. 1. Емансипаційні цінності й модерна ідентичність / готовність до включення інших в європейських країнах, 2008–2010 (за середніми показниками)

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File*

За допомогою статистичного аналізу було підтверджено, що показники економічного розвитку (ВВП на душу населення (у міжнародних доларах за паритетом купівельної спроможності) та інтегрований індекс конкурентоспроможності) в європейських країнах мають позитивний зв'язок з емансипаційними цінностями, ставленням до індивідуальної відповідальності і, особливо, з модерним включенням на основі громадянської ідентичності. Водночас, ставлення до конкуренції не є релевантним індикатором для

вимірювання потенціалу модернізації в Україні. Помірний позитивний зв'язок існує між емансипаційними цінностями і ВВП на душу населення (0,55), а також індексом конкурентоспроможності (0,68). Вимога щодо поваги до політичних інститутів і законів країни для дійсного представника країни також позитивно корелює із ВВП на душу населення (0,6) та індексом конкурентоспроможності (0,59). Навпаки, вимога мати предків (вести свій родовід) у країні, щоб уважатися її справжнім громадянином, має негативну кореляцію з обома економічними показниками: -0,75 для ВВП на душу населення, -0,72 для індексу конкурентоспроможності. Таким чином, у країнах, в яких є вищий рівень модерного включення, водночас вищий рівень індивідуальної відповідальності та більш поширені емансипаційні цінності. Ці країни також мають кращий економічний стан і вищу конкурентоспроможність.

Таким чином, зроблено висновок, що поширення готовності до включення інших на основі громадянської ідентичності може сприяти зростанню довіри і кооперативної поведінки, а також запобігати громадянським конфліктам, що виникають на основі різних етнічних, територіальних та інших локальних ідентичностей.

Обґрунтовано, що для підвищення конкурентоспроможності в глобальній системі й перетворення на високоінтегроване суспільство з високим рівнем добробуту та якості життя населення, Україні потрібна глибока інтеграція з демократичними суспільствами з типом відкритого соціального порядку, інклюзивними соціальними інститутами та з інноваційно-орієнтованою економікою, що характеризується інтелектуальним, сталим та інклюзивним зростанням.

Досвід суспільств Центральної та Східної Європи демонструє, що європейська інтеграція може бути ефективною і єдиною реалістичною стратегією для модернізації постсоціалістичних країн регіону за умов привабливості для широких мас населення та інклюзивності загальноєвропейського проекту, який сприятиме активній участі, самоврядуванню й самореалізації громадян.

На основі проаналізованих даних зроблено висновок про спільність та відмінність європейських суспільств на сучасному етапі й надано рекомендації уряду України та місцевим органам влади щодо підвищення соціального включення і сприяння модернізації українського суспільства.

Отже, у цьому розділі продемонстровано як важливість ціннісного виміру суспільного розвитку, так і суттєве значення виміру модерного соціального включення (готовності до включення інших на основі громадянської ідентичності), яке залишалось поза фокусом наявних досліджень.

У **Висновках** підсумовуються наукові результати дисертаційного дослідження. Накреслюються напрями подальшої розробки проблеми і визначено можливі сфери практичного застосування отриманих результатів під час аналізу сучасних суспільних процесів і для оцінки перспектив розвитку України.

ВИСНОВКИ

Розроблена концепція соціального включення як виміру модернізації дозволила оптимізувати наявні теоретичні та методологічні підходи до порівняння різних форм модерну, отримати більш точну порівняльну оцінку розвитку європейських країн та визначити перспективи модернізації українського суспільства. У дисертаційному дослідженні отримано такі наукові результати.

1. Виявлено зв'язок соціального включення з розвитком суспільства модерну та його глибинними протиріччями, зокрема, спроможністю акторів у здійсненні ними вибору, індивідуальними і колективними правами, типами набуття солідарності «термінальної спільності». На основі синтезу інституціонально-універсалістського, локально-цивілізаційного і формально-компаративного підходів визначено ключові виміри зіставлення різних форм модерну та рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі. Обґрунтовано, що модернізація є процесом, коли задовольняється критерій оптимізації спроможності вибору людини – міри її свободи, що соціально зумовлена, – через збільшення соціального включення. Це дозволило розв'язати проблему визначення змістовних орієнтирів розвитку суспільства і поєднати інституціональний аспект соціального включення з аспектом агентності – участю, прагненням до визнання і готовністю до включення інших. Збільшення спроможності вибору більшого числа соціальних агентів через соціальне включення як активну участь та включення інших до термінальної спільності є інваріантом локальних програми модернізації.

2. Розроблена концептуальна модель пояснює обмеження механізму соціального включення доби «пізнього модерну» через впровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії, ексклюзивності статусів і соціальних інститутів і отримання паритетного доступу до ресурсів. Соціальна ексклюзивність і соціальне включення є універсальними формами соціальної взаємодії та відіграють важливу роль у формуванні внутрішньогрупових і міжгрупових відносин та відтворенні соціального порядку. Такі взаємодії та відносини визначають спроможності соціальних агентів і відображають їхній статус. Під час взаємодій соціальні агенти можуть застосовувати активні стратегії ексклюзивності та включення й боротися за свої права і поліпшення умов участі, що означатиме підвищення їхньої спроможності. В суспільстві модерну емансипація ресурсів від аскриптивних статусів, зокрема етнічних і конфесіональних, набуття громадянства та поширення прав привели до зростання соціального включення, але не вирішили проблему релятивної депривації. Колективні права груп, що борються за визнання, покращують умови для повноцінної участі в житті суспільства й дозволяють більш ефективно конкурувати із представниками термінальної спільності. Проте впровадження таких прав суперечить вихідним принципам модерну – рівності, пріоритету індивідуальних прав та свобод, тобто збільшенню спроможності. Побудована концептуальна модель соціального включення як збільшення спроможності соціальних агентів у соціальній взаємодії з одночасним гарантуванням спроможності вибору інших і методологічний підхід до оцінки процесів соціальної інтеграції надали можливість вирізнити архаїчні практики включення, що засновані на національно-територіальній ідентичності, і

модерні практики громадянської ідентичності. Таким чином, ми розв'язуємо суперечність між «інтеграціоністськими» та «партисипативними» відповідями викликам пізнього модерну [Benhabib, 1992] і виявляємо підґрунтя для солідарності, взаємного визнання та посилення соціальної інтеграції в сучасних гетерогенних суспільствах.

3. Виявлено зв'язок соціального включення з економічним розвитком та соціокультурними вимірами модернізації, а також визначено особливості сполучення емансипаційних цінностей і соціального включення в Україні та інших європейських суспільствах у 1990-х – 2000-х рр.. Доведено, що показники економічного розвитку в європейських країнах мають позитивний зв'язок з емансипаційними цінностями, ставленням до індивідуальної відповідальності і, особливо, з модерним включенням на основі громадянської ідентичності. Хоча в Україні відсутній зв'язок між модерним включенням та емансипаційними цінностями, у той час як він відслідковується в більшості інших розвинених європейських країн і деяких постсоціалістичних суспільствах, рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення і вищим, ніж у більшості країн Східної та Південної Європи, що є позитивним фактором для модернізації. На відміну від наявних підходів ми виявили, наскільки населення України поділяє установки саме модерної – на протигагу архаїчної – готовності до включення інших порівняно з рештою європейських країн.

4. Знайдено емпіричне підтвердження наявної моделі модернізації для України та інших постсоціалістичних суспільств Центральної і Східної Європи протягом 1990-х – 2000-х рр. За допомогою методу лінійної декомпозиції інтракогортних та інтеркогортних змін у загальному тренді при контролі рівня освіти було доведено, що, незважаючи на те, що постсоціалістичні суспільства значно поступаються західноєвропейським за кількістю людей, які поділяють емансипаційні цінності, у них також відбувається фундаментальний зсув від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей. Результати дослідження переконливо вказують на те, що соціалізація є ключовим (хоча й не єдиним) механізмом модернізації майже усіх постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи, оскільки представники молодших когорт у цих країнах більшою мірою поділяють емансипаційні цінності порівняно зі старшими когортами населення.

5. Разом з тим, визначено обмеження і запропоновано спосіб вдосконалення вказаної моделі модернізації, оскільки дослідження також виявило вплив контекстуальних факторів або «ефекту історичного періоду» на формування емансипаційних цінностей як у частини постсоціалістичних суспільств, так й в деяких розвинених західноєвропейських країнах. Контекстуальні фактори можуть суперечити механізму соціалізації, якщо окремі компоненти соціальних змін є різноспрямованими. Тому їх необхідно враховувати у вдосконаленій моделі, що дозволяє пояснити нелінійний і суперечливий характер процесу модернізації, зокрема, в Україні.

6. Розроблено теоретичні і методичні засади порівняльного аналізу соціального включення через участь соціальних агентів у житті суспільства, як соціокультурного виміру модернізації, що надало можливість систематизувати і співставити фактори соціального включення в європейських країнах. Фактори, які визначають конфігурації і тенденції участі та пояснюють відмінності між суспільствами й соціальними групами, охоплюють: а) ціннісно-когнітивний компонент; б) ресурсний компонент; в) інституціональні умови. Виявлено відсутність взаємозв'язку між різними типами участі в Україні, що погіршує перспективи зростання і гармонізації соціального включення. Водночас, встановлена під час аналізу значущість фактору емансипаційних цінностей в Україні, свідчить, що він може мати позитивний вплив на модернізаційні процеси.

7. Доведено, що за конфігураціями і структурою факторів соціального включення Україна поєднує риси демократичних країн членів-ЄС з властивостями пострадянських країн. Виявлено асиметричність конфігурації різних типів і складових участі в Україні, що дозволило пояснити особливості та проблеми соціального включення в українському суспільстві. Продемонстровано, що зростання політичної активності в Україні не було пов'язане із формуванням альтернативних форм громадянської і неконвенціональної політичної участі, які містять потенціал «виклику елітам», а також ця активність відокремлена від практик надання допомоги іншим. Втім, відсутня суттєва відмінність України від решти східноєвропейських країн, що є членами ЄС і є більш успішними на шляху модернізації. Результати дослідження вказують на недостатній рівень громадянської участі і взаємодопомоги в Україні і, таким чином, уточнюють оцінку можливостей і ризиків для модернізації українського суспільства.

8. Виявлено тенденції розвитку України та інших постсоціалістичних країн у контексті європейської інтеграції та обґрунтовано умови успішної модернізації українського суспільства. Досвід суспільств Центральної та Східної Європи свідчить, що інтеграція з демократичними суспільствами з інклюзивними соціальними інститутами та інноваційно-орієнтованою економікою, може бути ефективною стратегією для модернізації постсоціалістичних країн регіону за умов інклюзивності загальноєвропейського проекту, який сприятиме активній участі, самоврядуванню й самореалізації громадян. Результатати порівняльного дослідження демонструють, що постсоціалістичні суспільства Східної Європи, зокрема, Україна, незважаючи на інституціональні і культурні особливості, можуть слідувати тим же шляхом розвитку, що й розвинені демократичні країни Західної Європи.

9. Побудована концептуальна модель соціального включення оптимізує наявні теоретичні та методологічні підходи до порівняння різних форм модерну, оцінки розвитку суспільств у глобальній світовій системі і вивчення інституціональних та соціокультурних вимірів модернізації українського суспільства, що дозволило подолати обмеження провідних міжнародних індексів для порівняльного аналізу країн і краще оцінити перспективи і перешкоди розвитку України на шляху європейської інтеграції.

10. Розроблено оригінальні методики вимірювання соціального включення через політичну, громадянську і соціальну участь соціальних агентів, що містить когнитивно-афективну, статусну і поведінкову складові, а також вимірювання модерного типу готовності включення інших на основі громадянської ідентичності.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

наукові монографії (без співавторів):

1. Савельєв Ю. Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с. (26 др. ар.)

статті у наукових фахових виданнях України із соціологічних наук:

2. Савельєв Ю. Б. Антиномичность современного социального порядка: гомогенность и мультикультурализм / Ю. Б. Савельєв // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 88–92.

3. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення у процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // *Вісн. Одеського національного ун-ту.* – 2010. – Т. 15. – Вип. 7. Соціологія і політичні науки. – С. 25–29.

4. Савельєв Ю. Б. Экспертные и массовые оценки будущего Европейского Союза в глобальном мире / Ю. Б. Савельєв // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2010. – № 1. – С. 39–55.

5. Савельєв Ю. Б. Концепт «соціальне включення» у контексті теорії суспільства модерну / Ю. Б. Савельєв // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 17. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 40–44.

6. Савельєв Ю. Б. Оцінка концептуальних засад політики соціального включення (соціальної інклюзії) у Європейському союзі / Ю. Б. Савельєв // *Соціологічні дослідження.* – 2011. – № 11. – С. 164–176.

7. Savelyev Y. European Integration and Trends of Development of Eastern European Borderland / Ю. Б. Савельєв // *Наукові записки НаУКМА.* – 2011. – Том 122: Соціологічні науки. – Київ, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 2011. – С. 71-79.

8. Савельєв Ю. Б. Застосування принципу колективних прав як механізму соціального включення / Ю. Б. Савельєв // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. пр. – К: Логос, 2011. – Вип. 13. – С. 55–63.

9. Савельєв Ю. Б. Соціологія в пошуках сутності сучасності: систематизація теорій суспільства модерна і модернізації / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 45–67.
10. Savelyev Y. Contradictions of Contemporary Sociology of Gender: Gender Inequality, Feminist Theory and Multiculturalism / Ю.Б. Савельєв // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С. 286-289.
11. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення як вимір розвитку суспільства: постановка проблеми / Ю. Б. Савельєв // *Наукові записки НаУКМА*. – 2012. – Т. 135: Соціологічні науки. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 2012. – С. 25–33.
12. Савельєв Ю. Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 роки) / Ю. Б. Савельєв // *Український соціум*. – 2013. – № 2(45) – С. 77–98.
13. Savelyev Y. Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU ‘New Eastern Europe’ with ‘Old’ and ‘Recent’ EU Member States / Ю.Б. Савельєв // *Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія*. – 2013. – Випуск 4. – С. 9-15.
14. Савельєв Ю. Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // *Український соціум*. – 2014. – № 1(48). – С. 66–77.
15. Савельєв Ю.Б. Фактори і взаємозв'язок політичного, громадянського і соціального участя в європейських суспільствах / Ю. Б. Савельєв / *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2014. – № 3. – С. 56–72.
16. Савельєв Ю. Б. Емансипаційні цінності і толерантність в контексті модернізації українського суспільства / Ю. Б. Савельєв // *Український соціум*. – 2015. – № 1 (52). – С. 68–81.
17. Савельєв Ю. Б. Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації і соціальних змін / Ю. Б. Савельєв // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2015. – № 3. – С. 59–74.
18. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення як вимір соціальної якості і суперечності практик участі населення України в кінці 1990-х – 2000-х роках / Ю. Б. Савельєв // *Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія*. – 2015. – Вип. 6. – С. 5–15.
19. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій / Ю. Б. Савельєв // *Український соціум*. – 2015. – № 4 (55). – С. 61–74.
20. Савельєв Ю. Б. Порівняння і оцінка розвитку сучасних суспільств: перспектива теоретичного синтезу / Ю. Б. Савельєв // *Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія*. – 2016. – Вип. 7. – С. 15–22.

21. Савельев Ю. Б. Соціокультурні виміри модернізації і економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності / Ю. Б. Савельев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2016. – № 3. – С. 18–37.

22. Савельев Ю. Б. Перешкоди розвитку України і перспективи модернізації: Особливості цінностей чи «пастка бідності»? / Ю. Б. Савельев // Український соціум. – 2016. – № 3(58). – С. 20–32.

статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

23. Савельев Ю. Б. О биологических симулякрах в социокультурном развитии / Ю. Б. Савельев // Логос. – 2005. – № 2. – С. 245–261.

24. Savelyev Y. Multidimensional Modernity: Essential Features of Modern Society in Sociological Discourse / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2013. – Vol. 6. – No. 11. – P. 1673-1691.

25. Savelyev Y. Modernization and Pseudomorphosis / Yuriy Savelyev // RSC: Research in Social Change. – 2013. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 64-92.

26. Савельев Ю. Б. Основные типы участия в общественной жизни европейских стран / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2013. – № 12. – С. 64–71. (Web of Science: 000330604100008, Scopus Author ID: 57189896685)

27. Savelyev Y. Critical Assessment of Development of a Modernizing Society in Eastern Europe: Latent Risks for Social Inclusion / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2014. – Vol. 7. – No. 10. – P. 1775-1793.

28. Савельев Ю. Б. Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2015. – № 10. – С. 130–135. (Web of Science: 000365834400015, Scopus Author ID: 57189896685)

29. Savelyev Y. Decomposition of Value Change in European Societies in 1995-2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis // Sociología. – 2016. – Vol. 48. – No. 3. – P. 267-289. (Web of Science: 000378614500003, Scopus Author ID: 57189896685)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Savelyev Y. Modernization and Pseudomorphosis: Post-Communist Gender Order in the Context of Global Gender Transformation // XVI World Congress of Sociology: CSA Sociological Abstracts (ISSN 0038-0202). Abstracts of papers presented at the 2006 meeting of the International sociological association, 2006. – P. 227.

31. Savelyev Y. Governing Society in the European Union and the Need for Sociology: Social Inclusion of Immigrant Human Recourses // First ISA Forum of Sociology Sociological Research and Public Debate: CSA Sociological Abstracts ProQuest. Abstracts of papers presented at the 2008 forum of the International sociological association, 2008. – P. 190.

32. Савельев Ю.Б. Модернизация и европейская интеграция: перспектива развития для периферийного общества / Ю.Б. Савельев // Проблемы розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції / Під заг. Ред.. Куценко О.Д., Судакова В.І. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – С. 125 – 134.
33. Савельев Ю.Б. «Емансипаційні цінності» і «спроможність вибору» в розумінні модернізації (Матеріали круглого столу) / Ю.Б. Савельев // Економіка і прогнозування. – 2013. – №1. – Інститут економіки і прогнозування НАН України. – С. 136-137.
34. Савельев Ю.Б. Ціннісний вимір суспільного розвитку: суперечності змін цінностей в процесі модернізації / Ю.Б. Савельев // Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін в сучасному суспільстві: Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2 листопада 2012 р., (м.Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін. ; під заг. ред. Судакова В.І., Куценко О.Д.] – К.: Логос, 2013. – С. 34 – 41.
35. Савельев Ю.Б. Применение метода линейной декомпозиции с использованием регрессии в исследовании социальных изменений / Ю.Б. Савельев // Сучасні методи збору і аналізу даних в соціології. Матеріали VI Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної / за наук. ред. Є.І.Головахи і Т.Я.Любивої. – Київ: Інститут соціології НАН, 2013. – С. 123-132.
36. Савельев Ю.Б. Суперечливість тенденцій політичної і громадянської участі в Україні в 1999-2008 роках / Ю.Б. Савельев // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., 24 травня 2013 р., (м.Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін. ; під заг. ред. Судакова В.І., Куценко О.Д.]. – К.: Логос, 2014. – С. 172 – 182.
37. Критерии модернизации в 21 веке: эмансипационные ценности и социальное включение // Гуманитарии в XXI веке / Под общей редакцией проф. З.Х. Саралиевой: В 2 т. Т. 1. – Н. Новгород: Издательство НИСОЦ, 2013. – с. 195-198.
38. Детерминанты активной гражданской позиции в европейских обществах / Ю.Б. Савельев // Четвертая международная научно-практическая социологическая конференция "Продолжая Грушина". 27 — 28 февраля 2014 г. – Материалы конференции – М: ВЦИОМ, 2014. – С. 221-223.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

39. Савельев Ю. Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю. Б. Савельев // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 33–41.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

- Анджелкович Б. От трансформации к обществу для всех: Региональный доклад о человеческом развитии / Бранка Анджелкович, Андрей Иванов, Шейла Марни и др. – Братислава: ПРООН, 2011. – 132 р.
- Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 21–32.
- Балакірева О. М. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наук. доп. / за ред. О. М. Балакіревої ; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. – К., 2015. – 36 с.
- Головаха Є. Модернізація та зміна системи цінностей в українському суспільстві / Є. І. Головаха // Економіка і прогнозування. – 2013. – № 1. – С. 130–131.
- Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / Владимир Дубровский, Януш Ширмер, Уильям Грейвс-Третий, Евгений Головаха и др. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 106–127.
- Культурные факторы модернизации / А. А. Аузан, А. Н. Архангельский, П. С. Лунгин и др. – М. ; СПб.: Фонд «Стратегия 2020», 2011. – 221 с.
- Кутуев П. В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. В. Кутуев. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.
- Лапин Н. И. Социокультурные факторы российской стагнации и модернизации / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2011. – № 9. – С. 3–18.
- Лібанова Е. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 [Електронний ресурс] / Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін. – К.: ПРООН, 2011. – 124 с.
- Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120–136.
- Магун В. С. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / В. С. Магун, М. Г. Руднев // Вестник общественного мнения. – 2007. – № 3. – С. 21–34.
- Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи : наук. доп. / за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакіревої; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 162 с.
- Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества / К. Вельцель, Р. Инглхарт, Э. Александер, Э. Понарин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 15(4). – С. 12–43.
- Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А. Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 210–214.

- Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики / Віктор Степаненко. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2015. – 420 с.
- Тихонова Е. Н. Социокультурная модернизация в России (Опыт эмпирического анализа). Ст. 1 / Н. Е. Тихонова // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 2. – С. 5–23.
- Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // *Социс*. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
- Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / О. М. Балакірева, В. М. Геєць, В. Р. Сіденко та ін. ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 340 с.
- Abbott P. Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society / P. Abbott, C. Wallace // *Social Indicators Research*. – 2012. – Vol. 108. – P. 153–167.
- Abbott P. Rising economic prosperity and social quality the case of New Member States of the European Union / P. Abbott, C. Wallace // *Social indicators research*. – 2014. – Vol. 115(1). – P. 419–439.
- Acemoglu D. Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // *Handbook of Economic Growth, Volume 1A* ; edited by Philippe Aghion and Steven Durlauf. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – P. 386–472.
- Acemoglu D. *Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York: Crown Publishers, 2012. – 544 p.
- Alexander J.C. Core Solidarity Ethnic Outgroup, and Social Differentiation: A Multidimensional Model of Inclusion in Modern Societies / Jeffrey C. Alexander // *National and ethnic movements* ; ed. by Jacques Dofny and Akinsola Akiwowo. – Beverly Hills, Calif. & London: Sage Publications, 1980. – P. 5–28.
- Alexander J. C. Modern, Anti, Post and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the “New World” of “Our Time” / Jeffrey C. Alexander // *Zeitschrift für Soziologie*. – 1994. – Jg. 23. Heft 3. Juni 1994. – S. 165–197.
- Alexander J.C. *The civil sphere* / C. Jeffrey Alexander. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 793 p.
- Allman D. The sociology of social inclusion / D. Allman // *SAGE Open*. – 2013. – No. 3(1): DOI: 10.1177/2158244012471957 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://sgo.sagepub.com/content/3/1/2158244012471957>.
- Anand S. *Human Development Index: Methodology and Measurement* / S. Anand, A. Sen. – New York: Human Development Report Office, 1994. – 21 p.
- Atkinson A. B. *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context* / A. Atkinson, E. Marlier. – New York: United Nations, 2010. – 68 p.
- Benhabib S. Autonomy, modernity, and community: communitarianism and critical social theory in dialogue / Seyla Benhabib // *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment* / edited by Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, and Albrecht Wellmer. – Cambridge, MA: MIT Press, 1992. – P. 39–62.
- Berkel van R. The concept of of activation / Rik van Berkel, Iver Hornemann Møller // *Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation?* Edited by Rik

- van Berkel and Iver Hornemann Møller. – Bristol: The Policy Press, 2002. – P. 45–72.
- Comim F. *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications* / Edited by Flavio Comim, Mozaffar Qizilbash and Sabina Alkire. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 615 p.
- Cracolici M. *The Measurement of Economic, Social and Environmental Performance of Countries: A Novel Approach* / Maria Francesca Cracolici, Miranda Cuffaro, Peter Nijkamp // *Social Indicators Research*. – 2010. – Vol. 95. – P. 339–356.
- Dalton R. *The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour* / Russell Dalton, Alix Van Sickle, Steven Weldon // *British Journal of Political Science*. – Vol. 40. – Issue 1. – 2010. – P. 51–73.
- Eisenstadt S. N. *Modernity and Modernization* [Электронный ресурс] / S. N. Eisenstadt // *Sociopedia. International Sociological Association*. – 2010. – P. 1–15. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.sociopedia.isa>.
- Firebaugh G. *Methods for Estimating Cohort Replacement* / G. Firebaugh // *Sociological Methodology*. – 1989. – Vol. 19. – P. 243–262.
- Fligstein N. *Social Skill and the Theory of Fields* // *Sociological Theory*. – 2001. – Vol. 19. – No. 2. – P. 105–125.
- Fourie E. *A future for the theory of multiple modernities: Insights from the new modernization theory* // *Social Science Information*. – 2012. – T. 51. – №. 1. – С. 52-69.
- Fraser N. *Identity, Exclusion, and Critique: A Response to Four Critics* / N. Fraser // *European Journal of Political Theory*. – 2007. – Vol. 6. – P. 305–338.
- Habermas J. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory Studies in Contemporary German Social Thought* / Jèurgen Habermas; edited by Ciaran Cronin and Pablo De Greiff. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. – 300 p.
- Holmqvist M. *The disabling state of an active society* / by Mikael Holmqvist. – Farnham, UK: Ashgate Publishing Limited, 2009. – 170 p.
- Honneth A. *Recognition or Redistribution? Changing Perspectives on the Moral Order of Society* / A. Honneth // *Theory Culture & Society*. – 2001. – Vol. 18 (2–3). – P. 43–55.
- Huntington S. *Culture matters : how values shape human progress* / Samuel P. Huntington / Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington, editors. – New York: Basic Books, 2000. – 348 p.
- Hvinden B. *Citizenship in Nordic welfare states: Dynamics of choice, duties and participation in a changing Europe* / edited by Bjørn Hvinden and Håkan Johansson. – New York: Routledge, 2007. – 248p.
- Geertz C. *The interpretation of cultures: Selected essays* / Clifford Geertz. – New York: Basic Books, 1973. – 470p.
- Glenn N.D. *Cohort Analysis* / Norval D. Glenn. – 2nd ed. – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2005. – 61 p.
- Inglehart R. *Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy* / R.Inglehart, C.Welzel // *Perspectives on Politics*. – 2010. – Vol. 8. – No. 2. – P. 551–567.

- Inglehart R. Measuring Culture and Cultural Change / R.Inglehart // Culture Matters in Russia and Everywhere: Backdrop for the Russia-Ukraine Conflict / edited by Lawrence Harrison, Evgeny Yasin. – Lanham, MD: Lexington Books, 2015. – P. 345-364.
- Kohn M. L. Cross-national research as an analytic strategy: American Sociological Association // American sociological review. – 1987. – T. 52. – №. 6. – C. 713-731.
- Kivisto P. Multiculturalism in a global society / Peter Kivisto. – Oxford, UK; Malden, MA.: Blackwell Pub., 2002. – 228 p.
- Lamont M. Responses to Racism, Health, and Social Inclusion as a Dimension of Successful Societies / M.Lamont // Successful Societies: How Institutions and Culture Affect Health / Edited by Peter A. Hall, Michele Lamont. – Cambridge, Cambridge University Press, 2009. – P. 151-168.
- Mahoney J. Comparative-historical methodology // Annual Review of Sociology. – 2004. – T. 30. – C. 81-101.
- Mannheim K. The Problem of Generations / K.Mannheim // Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim, ed. by P. Kecskemeti, London & New York: Routledge & Kegan Paul, 1952. – P. 276-322.
- Marshall T. H. Citizenship and social class / T. H. Marshall and Tom Bottomore. – Concord, MA: Pluto Press, 1992 [1950]. – 101 p.
- Martinelli A. Global modernization and multiple modernities // Global Modernization Review: New Discoveries and Theories Revisited / Martinelli A., He C. (ed.). – Singapore: World Scientific, 2015. – P. 5-24.
- Martinelli A. Global Modernization: Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. – London: SAGE Publications, 2005. – 159p.
- Mouzelis N. Modernity: A Non-European Conceptualization // British Journal of Sociology. – Vol. 50. – Issue 1. – P. 141 – 159.
- Nicase I. Social investment: the new paradigm of EU social policy? / I.B.Nicase, Wouter Schepers // Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid / Revue Belge de Sécurité Sociale. – 2013. – Vol. 55(3). – P. 189-230.
- North D. Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history / North, Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. Weingast. – Cambridge University Press, 2009. – 309 p.
- Nussbaum M., The Quality of Life / Edited by Martha C. Nussbaum and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 453 p.
- Parsons T. Societies: evolutionary and comparative perspectives. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966. – 120 p.
- Parsons T. The evolution of societies. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1977. – 269p.
- Porter M. E. Social progress index 2015 / Michael E. Porter, Scott Stern, Michael Green. – Washington, DC: Social Progress Imperative, 2015. – 158 p.
- Pritchett L. Capability Traps? The Mechanisms of Persistent Implementation Failure / Lant Pritchett, Michael Woolcock, Matthew Andrews. – Center for Global Development Working Paper No. 234. – December 7, 2010.

- Reevaluating the modernization hypothesis / [Daron Acemoglu, Simon Johnson, James Robinson, Pierre Yared] // *Journal of Monetary Economics*. – 2009. – Vol. 56. – No.8. – P. 1043 – 1058.
- Reznik O. From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine // *East European Politics and Societies*. – 2016. – T. 30. – №. 4. – С. 750-765.
- Ryder N. B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change / N. Ryder // *American Sociological Review*. – 1965. – Vol. 30. – P. 843-61.
- Sen A. Development as freedom / Amartya Sen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 367 p.
- Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny / Amartya Sen. – Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank, June 2000. – 54p.
- Shils E. Primordial, personal, sacred and civil ties: Some particular observations on the relationships of sociological research and theory / E.Shils // *British Journal of Sociology*. – 1957. – Vol. 8. – No. 2. – P. 130-145.
- Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia / H. Silver // *Australian Journal of Social Issues*. – 2010. – Vol.45. – No.2. – P. 183-211.
- Sztompka P. Modernization as social becoming: 10 theses on modernization // *Global Modernization Review: New Discoveries and Theories Revisited* / Martinelli A., He C. (ed.). – Singapore: World Scientific, 2015. – P. 25-31.
- Tikhonova N. Socio-Cultural Modernization in Russia / N.Tikhonova // *Culture Matters in Russia and Everywhere: Backdrop for the Russia-Ukraine Conflict* / edited by Lawrence Harrison, Evgeny Yasin. – Lanham, MD: Lexington Books, 2015. – P. 451-467.
- van der Maesen L. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network / van der Maesen, L., Walker A. // *European Journal of Social Quality*. – 2005. – Volume 5. – Numbers 1-2. – P. 8-24.
- Wagner P. Multiple Trajectories of Modernity: Why Social Theory Needs Historical Sociology / P.Wagner // *Thesis Eleven*. – 2010. – Vol. 100. – P. 53 – 60.
- Welzel C. Emancipative values and non-violent protest: The Importance of 'Ecological' Effects / Christian Welzel, Franziska Deutsch // *British Journal of Political Science*. – Vol. 42. – Issue 2. – 2012. – P. 465 – 479.
- Welzel C. Freedom rising: Human empowerment and the contemporary quest for emancipation / Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 441p.
- Welzel C. The theory of human development: A cross-cultural analysis / Welzel C., Inglehart R., Klingemann H-D. // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol. 42. – P. 341-379.
- Zhang F., He C World modernization indexes 1950 to 2010 // *Global Modernization Review: New Discoveries and Theories Revisited*. / Martinelli A., He C. (ed.). – Singapore: World Scientific, 2015. – P. 131-136.

АНОТАЦІЯ

Савельєв Ю.Б. Соціальне включення як вимір модернізації українського суспільства - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 - «теорія та історія соціології» - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2018.

У дисертації розроблено концепцію соціального включення як виміру модернізації, що дозволило отримати більш точну порівняльну оцінку розвитку європейських країн. На теоретичній основі підходу збільшення спроможності (Sen, 1999), моделі модернізації та поширення емансипаційних цінностей (Welzel, 2003, Inglehart, 2010), теорії громадянської сфери (Alexander, 2006) і моделі соціальної якості (van der Maesen, 2005; Abbott, 2012), дослідження виявило інваріантні характеристики суспільства модерну та процесу модернізації і продемонструвало, що постсоціалістичні суспільства Східної Європи, зокрема Україна, можуть розвиватись шляхом, що є подібним до західноєвропейських країн.

Емпірична база дослідження включає інтегровані дані Всесвітнього дослідження цінностей / World Values Survey (2, 3, 4 та 5-тої хвилі: WVS1989-1993, WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) і Європейського дослідження цінностей / European Values Study (2, 3 та 4-тої хвилі: EVS1989-1993, EVS1999-2001, EVS2008-2010), Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН (1990–2014), дані Світового банку (1996–2014) і Міжнародного валютного фонду (1990–2014), Індекс конкурентоспроможності (World Economic Forum 2007–2014).

Побудована концептуальна модель соціального включення спрямована на оптимізацію наявних теоретичних та методологічних підходів до порівняння різних форм модерну, оцінки розвитку суспільств у глобальній світовій системі і вивчення інституціональних та соціокультурних вимірів модернізації українського суспільства. Ця модель дозволяє подолати обмеження провідних міжнародних індексів для порівняльного аналізу країн і краще оцінити перспективи і перешкоди розвитку України на шляху європейської інтеграції.

Ключові слова: соціальне включення, розвиток, модернізація, соціальна ексклюзія, інклюзія, соціальні зміни, цінності, громадянська ідентичність, модерн, європейські країни, постсоціалістичне суспільство, Україна

ANNOTATION

Savelyev Yu.B. Social inclusion as dimension of modernization of Ukrainian society - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for obtaining a scientific degree of doctor of sociological sciences in specialty 22.00.01 - "Theory and History of Sociology" - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2018.

The dissertation elaborates a conceptual model of social inclusion as dimension of modernization, which allows obtaining a more accurate comparative assessment of

development of European countries. Based on the theoretical grounds of the capability approach (Sen, 1999), the model of modernization and the spread of emancipation values (Welzel, 2003; Inglehart, 2010), the theory of civil sphere (Alexander, 2006) and social quality model (van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, 2012), the study reveals the invariant characteristics of modern society and modernization process and demonstrates that the post-socialist societies in Eastern Europe, including Ukraine, are capable to follow a development path which is similar to the one of Western European countries.

The dataset for analysis consists of integrated World Values Survey data (waves 3, 4, 5: WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) and European Values Survey data (waves 3, 4: EVS1999-2001, EVS2008-2010) with the matching questions, UN Development Program Human Development Index (1990-2014), World Bank (1996-2014) and International Monetary Fund (1990-2014) data, Competitiveness Index (World Economic Forum 2007-2014).

The proposed conceptual model of social inclusion contributes into optimization of existing theoretical and methodological approaches to the comparison of various forms of modernity, the assessment of development of societies in the global world system. This model allows overcoming the limitations of existing international comparative indexes and estimating the prospects and obstacles of Ukraine's development on the path of European integration.

Key words: social inclusion, development, modernization, social exclusion, inclusiveness, social changes, values, civil identity, modernity, European countries, post-socialist society, Ukraine